

Elaborado por pesquisadores Yanomami e com textos escritos em cinco variedades linguísticas da família Yanomami (yanomamĩ, yanomam, sanöma e dois dialetos de ninam), esta pequena obra compartilha com os leitores Yanomami algumas reflexões sobre a diversidade e vitalidade das línguas Yanomami, além de apresentar 22 sugestões de políticas linguísticas que visam sua manutenção e fortalecimento. É um livro destinado aos Yanomami, para que o utilizem como mais um instrumento de defesa de seus direitos linguísticos e culturais.

Políticas para as Línguas Yanomami

Yanomamĩ tẽ pẽ kahiki riã noamiwei tẽã oni

Yanomama thẽpẽ kahiki riã noamamu wei thãa tũrũ

Ninam thã yai totihi thamapowei thã

Ninam thãwmih mĩtimarãĩ thão tĩ rĩ

Sanöma samakö kai noamamo totiowi ã tã waheta

Políticas para as Línguas Yanomami

Yanomami të pë kahiki
riã noamiwei tëã oni

Yanomama thëpë kahiki riã
noamamu wei thãa tũrũ

Ninam thã yai totihi
thamapowei thã

Ninam thãwmih
mitimarãĩ thão tĩ rĩ

Sanõma samakõ kai
noamamo totio wi ã tã waheta

Realização:

Apoio:

MINISTÉRIO DA
CIDADANIA

Essa publicação foi produzida com apoio da União Europeia. Os conteúdos da publicação são de exclusiva responsabilidade do Instituto Socioambiental e da Hutukara Associação Yanomami e podem não refletir a opinião da União Europeia (<http://ec.europa.eu/world/>).

Os direitos autorais sobre a obra e desenhos constantes são de natureza coletiva e pertencem exclusivamente aos Yanomami.

**Obra licenciada por Creative Commons
Atribuição - Não Comercial -
Compartilha Igual | 4.0 Internacional**

A reprodução total ou parcial, de qualquer forma, das ilustrações contidas nesta obra, só é permitida para fins não-comerciais e desde que atribuindo de forma clara os devidos créditos aos povos indígenas mencionados, ao Instituto Socioambiental e à Hutukara Associação Yanomami.

Dados Internacionais de Catalogação na Publicação (CIP)
(Câmara Brasileira do Livro, SP, Brasil)

Políticas para as Línguas Yanomami = Yanomami të pë kahiki riã noami owei tēã oni = Yanomama thëpë kahiki riã noamamu wei thãa tūrũ = Ninam thã yai totihi thamapowei thã = Ninam thãwmi h mitimarãĩ thão tĩ rĩ = Sanõma Samakõ kai noamamo totiwi iã waheta / [organização Helder Perri Ferreira... [et al.] ; ilustrações Joseca Mokahezi Yanomami, Ehuana Yaira Yanomami]. -- São Paulo : ISA - Instituto Socioambiental ; Boa Vista, RR : Hutukara Associação Yanomami (HAY), 2019. -- (Saberes da floresta Yanomami ; v. 16)

Outros organizadores: Ana Maria A. Machado, Estêvão Benfica Senra, Anne Ballester Soares. Vários autores.

ISBN 978-85-8226-070-8 (ISA - Instituto Socioambiental)

1. América Latina - Línguas - História 2. Índios da América do Sul - Línguas - História 3. Índios Yanomami - Brasil 4. Língua Yanomami 5. Línguas e linguagem 6. Política linguística - Brasil 7. Povos indígenas - Amazônia I. Ferreira, Helder Perri. II. Machado, Ana Maria A. III. Senra, Estêvão Benfica. IV. Soares, Anne Ballester V. Yanomami, Joseca. VI. Yanomami, Ehuana Yaira. VII. Yanomami, Vitor. VIII. Série.

Índices para catálogo sistemático:

1. Línguas Yanomami : Políticas linguística 498.92
Maria Alice Ferreira - Bibliotecária - CRB-8/7964

Políticas para as Línguas Yanomami

Yanomami të pë kahiki
Yanomama thëpë kahiki riã noami owei tēã oni
noamamu wei thãa tūrũ
Ninam thã yai totihi thamapowei thã
Sanõma samakõ kai noamamo totiwi iã waheta

2019

O **Instituto Socioambiental (ISA)** é uma associação sem fins lucrativos, fundada em 22 de abril de 1994. Tem como objetivo defender bens e direitos sociais, coletivos e difusos, relativos ao meio ambiente, ao patrimônio cultural, aos direitos humanos e dos povos.

Conselho Diretor:

Deborah Lima (presidente),
Marina Kahn (vice-presidente),
Beto Ricardo e Leão Serva.

Secretário Executivo:

André Villas-Bôas.

Conselho de Gestão Estratégica:

André Villas-Bôas, Adriana Ramos,
Beto Ricardo, Bruno Weis, Deborah Lima,
Fábio Endo, Fany Ricardo, Jurandir M. Craveiro Jr.,
Marcio Santilli, Marcos Wesley, Raquel Pasinato,
Rodrigo Junqueira, Silvia de Melo Futada.

4

São Paulo (sede)

Av. Higienópolis 901
01238-001 São Paulo SP Brasil
Fone: (11) 3515-8900 Fax: (11) 3515-8904
isa@socioambiental.org

Boa Vista

Rua Presidente Costa e Silva 116 São Pedro
69306-670 Boa Vista RR Brasil
Fone: (95) 3224-7068 Fax: (95) 3224-3441
isabv@socioambiental.org

Manaus

Rua Costa Azevedo 272 1º andar Largo do Teatro Centro
69010-230 Manaus AM Brasil
Fone/Fax: (92) 3631-1244/3633-5502
isamao@socioambiental.org

S. Gabriel da Cachoeira

Rua Projetada 70 Centro
69750-000 São Gabriel da Cachoeira AM Brasil
Fone/Fax: (97) 3471-1156 isarn@socioambiental.org

Brasília

SCLN 210 Bloco C Sala 112
70862-530 Brasília DF Brasil
Fone: (61) 3035-5114 Fax: (61) 3035-5121
isadf@socioambiental.org

A Hutukara Associação Yanomami (HAY)

é uma associação sem fins lucrativos que congrega todos os povos indígenas da Terra Indígena Yanomami. Foi fundada em 2004, na aldeia Watoriki, região do Demini, e tem como finalidade a defesa dos direitos dos Yanomami e Ye'kuana.

Hutukara Associação Yanomami

Rua Capitão Bessa 143,
69306-620 Boa Vista, Roraima, Brasil
Fone: 95.3224.6767 hutukara@yahoo.com.br
Facebook: Hutukara Associação Yanomami

5

Volume 16 da série

URIHI ANĚ THĚPĚĀ POWI
SABERES DA FLORESTA YANOMAMI

A coleção *Urihi anĚ thĚpĚĀ powi - Saberes da Floresta Yanomami*, fruto da parceria entre a Hutukara e o ISA, tem por objetivo valorizar e fortalecer os saberes e as línguas yanomami. Divulga estudos de pesquisadores yanomami sobre diversas áreas do conhecimento, tradicional ou não. Reúne também pesquisas realizadas em colaboração com especialistas *napĚ pĚ* (não-yanomami) e está aberta a outras parcerias institucionais e a diferentes formatos.

Organização:

Helder Perri Ferreira
Ana Maria A. Machado
Estêvão Benfica Senra
Anne Ballester Soares

Autores:

Armindo Goes de Melo (Maturacá thëri a)
Alfredo Himotona Yanomama (Papiu thëri a)
Ehuana Yaira Yanomami (Demini thërioma a)
Emerson Paulino Ninam (Baixo Mucajá thëri a)
Mana Yanomami (Maimasi thëri a)
Marinaldo Sanumá (Awaris thëri a)
Mozarildo Yanomami (Missão Catrimani thëri a)
Roni Raitateri Yanomami (Marauiá thëri a)
Xaporita Yanomami (Surucucu thëri a)
Albino Xiriana (Ericó thëri a)
Rafael Wanari Yanomami (Parawau thëri a)
Genivaldo Krepuna Yanomami (Papiu thëri a)
Raimundo Yanomami (Baixo Catrimani thëri a)

Mapas:

Estêvão Benfica Senra

Tratamento de imagens:

Cláudio Aparecido Tavares (ISA)

Design e Produção Gráfica:

Roberto Strauss (www.robetostrauss.com.br)

Ilustrações:

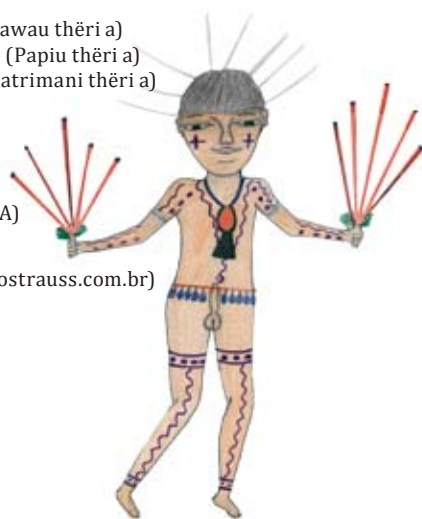
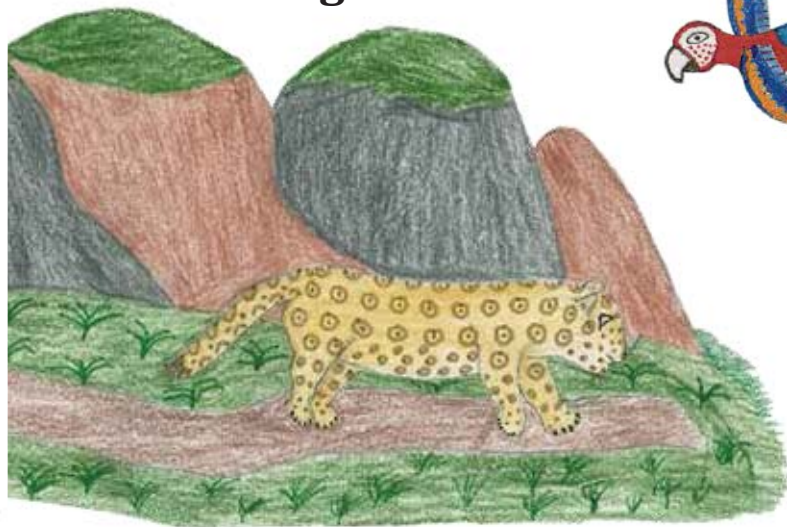
Joseca Yanomami
Ehuana Yaira Yanomami
Vitor Yanomama

Impressão:

Pancrom

Esta publicação, produzida com recursos do Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional (IPHAN) através do projeto Diversidade linguística Yanomami: uma perspectiva intercultural, vigente entre 2016 e 2018, foi concluída em 2018 e impressa em julho de 2019.

Prólogo

Este livro foi elaborado no âmbito do projeto “Diversidade linguística yanomami: uma perspectiva intercultural” realizado pelo **Instituto Socioambiental (ISA)** e **Hutukara Associação Yanomami**, com financiamento do **Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional (IPHAN)**. Com textos escritos em quatro das seis línguas Yanomami, esta obra pretende apresentar aos leitores Yanomami algumas reflexões sobre o passado, o presente e o futuro de suas línguas.

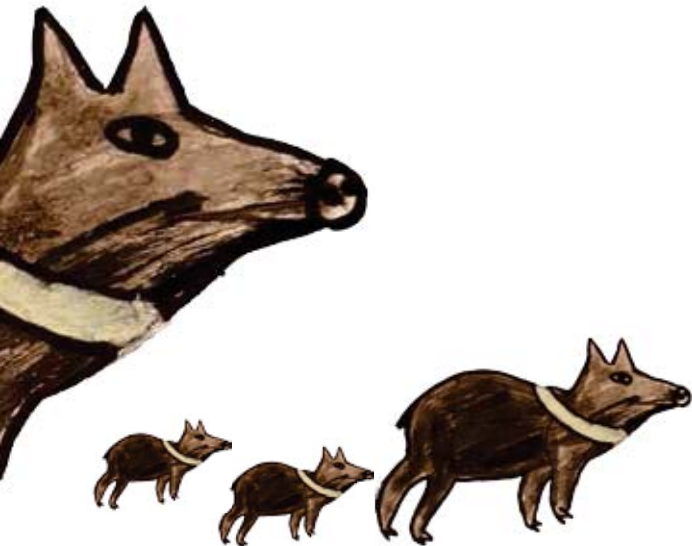
A primeira parte do livro apresenta nove textos produzidos pelos pesquisadores Yanomami que participaram do projeto, e falam de temas variados sobre as línguas Yanomami: a diversidade das seis línguas e 16 dialetos

yanomami falados no Brasil, sua história de diferenciação e dos movimentos migratórios dos grupos que as falam, os desafios e as ameaças que enfrentam, entre outros assuntos.

A segunda parte desse livro, escrita simultaneamente em cinco variedades da família Yanomami (yanomamĩ, yanomam, sanõma e dois dialetos de ninam) e traduzida pelos autores para o português, apresenta algumas propostas de políticas linguísticas elaboradas ao longo do projeto pelos pesquisadores indígenas a partir da reflexão sobre as dificuldades que suas línguas enfrentam para manter-se vivas e fortalecidas.

A implantação das políticas linguísticas aqui propostas serão instrumentos fundamentais para a manutenção dessas línguas e da cultura Yanomami como um todo, afinal, preservar uma língua é também proteger um rico universo de conhecimentos.

8

1

- 09 Yanomama yamaki kahiã noãmio wei thã
- 11 Yanomami tẽpẽ akawã hairẽ kutarenaha tẽpẽ akawã temĩ mĩ rẽiwẽĩ tẽã õni
- 13 Urihi teri pẽma ki hamĩ napẽ pẽ kahi kiãni yanomami pẽma ki kahi kiã mamairẽ hititoi mati tẽã õni
- 15 Kami yamaku pihi miyawemowei yamakuni ninam yamaku wãã kulaop naha yam ap thahe
- 17 Yanomama yamaki kahiã hirimu xomi nikerewei thã
- 21 Yanomami tẽ pẽ aka noamatima
- 23 Kami yanomama yamaki kahiãha yamakiã haihe yatiewei thã tũrũ
- 27 Proto Yanomami a noã ha: Exi tẽ ha Yanomami yama kiã hai yaitawẽ?
- 31 Ninam yamaku mahaki iha ai klaiwa pẽku ha walo kuni kama yamaku ilihĩ peha xirixana yamaku wãha hila kewei thã

9

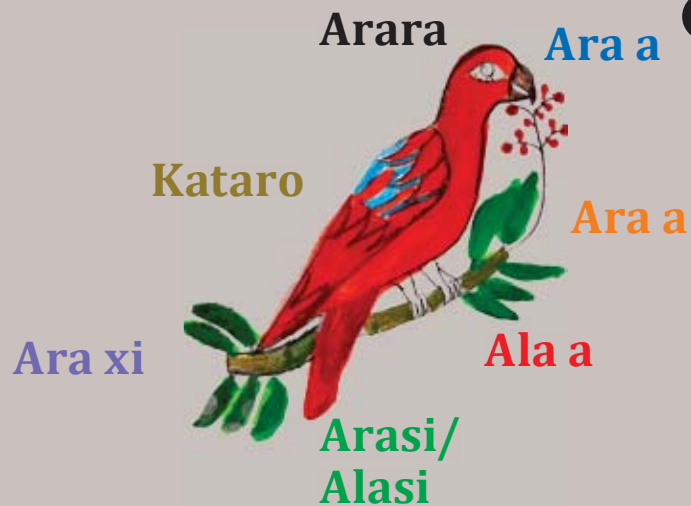
2

- 33 Educação/ Moyāwē hiramorewē/
Moyāmi hiramayotima thē/ Miyau
hilayowei/ Mitxão mawīi thāw/
Mosa wi ma wi
- 45 Saúde/ Temimapotima/ Temi
pīriotima/ Temi thamapo wei/ Temi
pīrimapowii thāo/ Temō pilio wi
- 51 Cidadania/ Brasil urihiteri kē yama ki/
Nē ihīpi poyotima thē/ Tapomo wei/
Topomotxowii thē/ Sanotili samakō
- 59 Comunidades/ Xapono pē rē kui/
Yāno thēri pīriotima e thēpē/ Komoli
kiowei ilihip/ Irihik kīraopēnaha/
Kami samakō uli pō

10

11

Weli
Weri

Wëri a

Weri Jacaré

Iwa a
Iwathama a

Iyowa a
Iwa a
Weri a

Iwathamö

Yanomama yamaki kahiã noãmio wei thã

Genivaldo Kreputa Yanomama – Papiu thëri

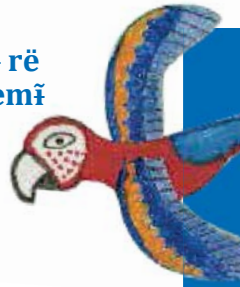
Kami **yanomama** yamakiã haiwei, Brasil thë urihiha thã nikere wãroho kua makure napë pata aní yamakiã hai kuo pënaha thë yai taimi, hapainaha yamakiã hai kua: **Yanomamí, Sanõma, Yanomama - Yanomae, Yãroamë, Ninam, Yãnoma.**

Inaha kure Brasil thë urihiha yamakiã haiwei thë nikere kua, ìhì makii napë pata Brasil thëri aní yamaki kahiã taimi xoa, kama pata ethãaha thã xiro yëtëa pëa. Kua yaro, kami **yanomama** yamaki kahiãha totoamorini yamaki kahiã noãmio wei yamathë thapramai pihio. Kami **yanomama** yamakiã hai kuopënaha pata thã yaiha (*Lei*) thã turu waato yëtëo tēhē, thë xaari.

Ìhì tēhē napë pata Brasil thëri aní yamaki kahiã nēhē ohote pou wei thë yai kupropë.

Yanomami të pë aka wã hai rë kutare naha të pë aka wã temī rë mi mouwei të ã õni

Armando Goes Melo – Maturacá teri a
Pesquisador Yanomami

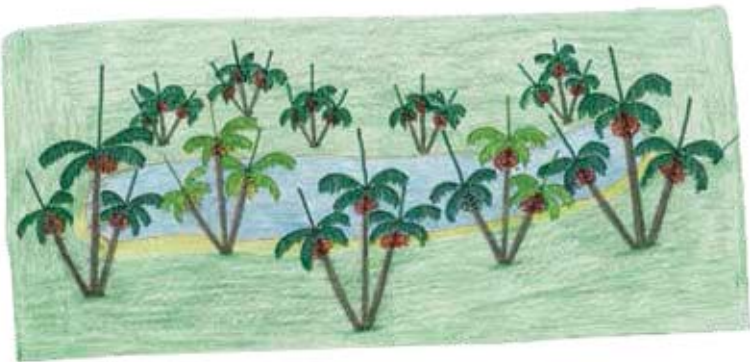

15

Yanomami a urihi ha seis (06) të pë aka wã hai hewëa, dezesseis (16) të pë aka wã no ihirupī yētëa. **Yanomami të pë** pruka makui pei të pë ã ora mahu hai yaitawë. Paretota u ha të pë rë **Yanomami** përire të pë, **Komixiwë** u ha të pë rë përire të pë xo, **Xekerei** u hami të xo, Aracáwëteri pë xo të pë ã ora yaitawë, ĩ hi të pë ã pruka hīriayou makui, oraora të pë ã mahu yaitaprou. Wakë waopë a urihi hami (*região de Boa Vista*) ĩ naha rë të pë ã kãi ora hai yaitawë kuwë, wã ora hai yaitawë të rë kui, **napë pëni dialeto** të wãha yuaihe. Pei të pë aka no ihirupī rë kui ĩ hi të wãha *dialeto* yuaihe, **napë pëni**. **Yanomami** të pë ã hai hewëo kutaopë naha yama të pë kahiki ã oni kōkaprarema, kamiyë **yanomami** no ĩpīarewë yama ki, ha kōkaprarinĩ yama të

pē aka wā xawarapī mīma. Raxa mahu a ha hayuikunī, peripo *seis* (06) kī ha kuprarunī, yama tē pē kahikī ā mīi hetatokema. **Yanomami** porukuwē tē pē rē pēriprai hamī, xawara anī tē pē no watēprai pētaorayoma tē pē aka wā no rē maprariopīwei tē kuprawē, tē pē aka wā nohi hōrihiprawē ai pē xapono hamī. **Napē pē** xaponopī ahete hamī tē pē rē pēriprai, **napē** tē pē ā hai hetikēkē, **yanomami** tē pē ā mahu haimi, pata pē ā hai rē kuaanowei naha notiwa tē pē ā hai kuaai kōwemi. Pata pē rē kuaaimanowei naha notiwa tē pē kuaai totiwē tama, ai pē xapono hamī, wayamou, himou, taamayou ei tē maa waikirarioma. **Napē** pēriomī anī, **Yanomami** tē pē ihamī pē rē napē hikarimouwei pē ā **Yanomami** hapē tē ā oni tapoimi, kuwē yaro kamiyē **Yanomami** yama kinī yama tē ā ha oniprarinī, yama tē ā oni manaxi rēmakepē. **Napē** pē aka wānī yanomami pēma kī aka wā yapēkaihe, pēma kī aka wā yapēkēo tapoimi. **Yanomami** periomī, *associação* teri wama kī xo pē ta pruka moyawēo mopotu pei tē pē aka wā no wāha.

16

Urihi teri pēma kī hamī napē pē kahi kiānī yanomami pēma kī kahi kiā mamairē hittoi mati tē ā oni

Rafael Wanari Yanomami -
Parawau teri anī tē ā oni prarema

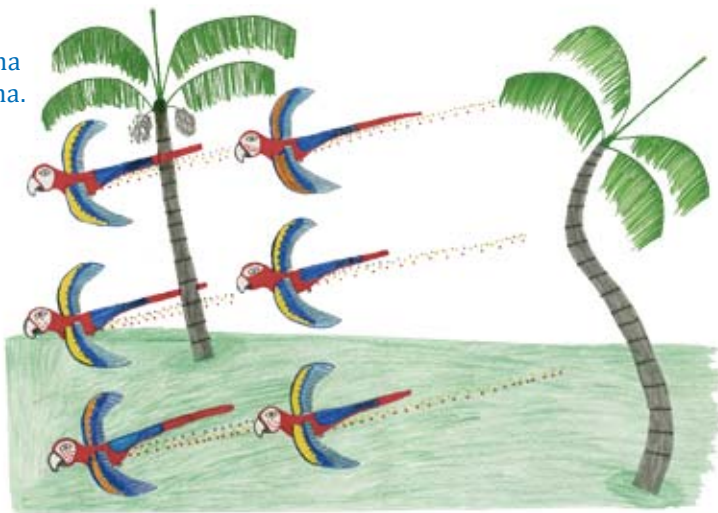
17

Yanomami pēmakī urihipi hamī **napē pē** waroo xoa mao tēhē, kamiyē pēma kī kahi kiā hamī pēma kiā xirō hama, inaha tē kua yaro **yanomami Roraima** urihi teri pēma kixo, ai **Amazonas** urihi teri pēma kixo, ihi pēma kinī hapa **napē pē** ma pē ā hiri prano-mi. Kamiyē pēma kī urihī pīhamī **napē pē** ha waroi kunī, kama pē kahi kiā xirō hipē mou xoaoma, kama **napē pēni** tēpē matohi waharē yuai kuaai wehei naha tē ā xiro hiramaīhe. Kuwē yaro hei tēhē **yanomami** pēma kī urihipi hamī, he horomarewē saúde teri pēha roo mopo tunī, ihi kama pēni tēpē wāha matohirē yuai kuaī wehei naha **yanomami** pēma kinī pēma e tēpē wāha huaiha kui kunī, ihi kama **napē pē** kahi kiānī **yanomami** pēma kī kahikiā toki mai mata youhe.

Yanomami pëma ki urihipi hamì, he horomarewè pèrè kuini inaha kuwè ihiru pëha tēpē wāhā hipēihe: *bom dia, boa tarde, boa noite, você, me dá, bola, vamos, “não, não!”*, *chama, papai, mamãe, relógio, comida, água, sandália, comer, almoço, dormir, copo, prato, trocar, banana, cana, cadê, celular, sabão, desodorante, macaxeira, bolacha, arroz, açúcar, faca, morreu, eu, veio, chorar, vai, bonito, saudade, doente, ele, mulher.*

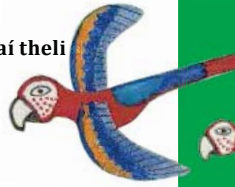
Hei ihì ihirupëni, huya tēpëni, moko tēpëni **napë** tē ā toaha kui matuheni, **yanomami** pëma ki kahi kiā maproima tayou, **yanomami** pëma ki urihipi hamì pëma ki përiarē kuta piyei naha hei ihiru pëni **napë** tē ā koroha tēpē ā xiro hatii. Inaha tē kua yaro **yanomami** pëma ki kahi ki ā noa mamou mao tēhē, **napë** tē āni pëma ki kahi ki ā mapramarei tēhē, weti naha ai pē rorou notiaīwei pē kuaai hēopē? Kuwē yaro pëma ki përi arē kuta piyei naha pëma ki kahi ki noa mamou pëma ki **napë** prouxi totihi tao tikoomai.

Awei, hei tē ā rēkui yimi kamarewē inaha tē ā oni kutaoma.

Kami yamaku pihi miyawemowei yamakuni ninam yamaku wāā kulaop naha yam ap thahe

Emerson Paulino Xirixana - Baixo Mucajai theli

Haikia, **ninam** yamaku wāā kulaop naha hei moli ilihì-hè yamaku ap pulule, yaluku-puku *estado* hē. Haikia, **ninam** yamaku wāā ai theli nukuhu pulu kulaop naha ninam thā yaini yamaku ap wāha wei, yamaku wāā payili momowei 06 thā ap kule, 16 pèku wāā nukuhu ku pè hetile.

Inaha pèku ilihìp kulaop naha pèku wāā ap nukuhui, **yanomami** pèku olina hèm puluowei pèku, **yanomami** hākōkō hèm pèku pulu owei pèku, **yanomami** kasi hèm pèku pulu owei pèku inaha pèku kulao wei kama pèku e thā yaini pèku yai ap wāha wei. Ūhu kama pèku pulu kula owei 8.531 **yanomami** pèku komoli ap kulale kama thā yaini wāha wei pèku yai, mahkii ai pèku ku pè hetile **yanomam** pèku wāha ap kule. Hei **yanomae** pèku, ai **yanomama** olina hemo hèm pèku pulu owei, ai **yanomami** olina hākōkō hèm pèku pulu owei pèku, ai **yanomami** olina mana hèm pèku pulu owei pèku, inaha kama e thā yaini pèku ap waha wei. Ūhu thehe

kama pèku kula heti awei
11.906 **yanomam** pèku kula pè hetile.

Ai **ninam** pèku wāā ai theli hetii **sanoma** pèku wāha ku pè hetile, hei **sanoma** auari eli-hè kioweï pèku, **sanoma aracaça** eli-hè pèku pulu owei pèku, **sanoma hokomawe** eli-hè pulu owei pèku. Inaha kama e thā yaini pèku ap waha wei. Komoli kama pèku pulu kula owei 3.161 **sanoma** pèku ap kulale.

Ūhu thehe ai **ninam** pèku pulu heti owei **ŷaroamē** pèku wāha ap kule, **ŷaroamē opikitheli** pèku, **ŷaroamē yawaripe** pèku, inaha hei kama pèku ap kule, komoli kula yo thehe 418 **ŷaroamē** pèku pulu ap kulale. Haikia inaha ai yamaku pulu maha kulale hē **ninam** yamaku ku pè hetile, **ninam** hemo hēm pèku pulu owei pèku, **ninam** pèku pulu hākōkōō wei pèku, **ninam** pèku pulu noha owei pèku, ninaha hei **ninam** yamaku kioweï, 1.680 **ninam** yamaku ap kulale.

Haikia hei ai **ninam** yamaku ku pè hetile kama pèku wāā hīlī pomo heti, awei pèku **yānoma** kama pèku wāha ap kule, mahkii kama pèku kula owei 130 **yānoma** pèku ap kulale kama thā yaini pèku wāā haweï pèku.

Haikia inaha hei **ninam** pèku, **yanomami** pèku, **yanomam** pèku, **ninam** pèku, **sano-ma** pèku, **yaroame** pèku, **yānoma** pèku ap kulale, mahki hei inaha yamaku ku mahkule ai yamakuni **ninam** yam thā waiwei ku ap nukuhule, komolī yamakuni kami yamaku thā āp hēm yamaku wāwei ap kii, heiwei, xapoli moweï, waya moweï, pata pèku thāāp tapo wei inaha ap kule.

Yanomama yamaki kāhiā hirimu xomi nikereweï thā

Alfredo Himotona Yanomama Paapiu thēri

Awei, hei mori urihi aha komi
yanomama yamaki pīriā, ihī yamaki
pīrioweï, hapai naha yamaki kutaa:

YANOMAMI

- 1. Yanomami das Serras:**
Ketaa, Kataroa, Simoko, Xitei
- 2. Yanomami do Oeste:** Marauí, Maturacá, Bicho-açu, Marari, Ajuricaba, Maiá, Inambu
- 3. Yanomami do Médio Negro:**
Parawau, Padauri

YANOMAM

- 4. Yanomae:**
Demini, Toototopi, Missão Catrimani
- 5. Yanomama:** Xitei, Homoxi, Haxiu, Papiu, Kayanaú, Alto Catrimani, Palimiu
- 6. Yanomam das Serras Central:**
Surucucus e Arathau
- 7. Yanomam das Serras Norte:**
Parahuri, Waputha, Polapi

SANÖMA

8. Sanöma de Awaris

9. Sanöma de Hokomawë

10. Sanöma de Aracaçá

NINAM

11. Ninam do Norte ou Xiriana: Ericó, Saúba

12. Ninam do Sul:

Baixo Mucajaí e Alto Mucajaí

13. Ninam do Uraricoera: Uraricoera

ÛAROAMË

14. Ûaroamë das Serras: Serra do Pacu

15. Ûaroamë das Baixadas: Ajarani, Apiau

YÄNOMA

16. Yänoma: Baixo Catrimani

Yanomam, Ûaröamë, Ninam, Sanöma, Yanomami, Yänoma, inaha yamakí kua.

Mori urihi aha **yanomama** yamakí kakii píriñhi, pei yamakíã hai wei komi yamakí kãhiã kua xoa, ìhi yamakí kãhiã kuo xoawei, ai yamakíni hetu pírihuu kua pê hamí, kama pêni yaropëã haimai kua pêhe naha, ai yamakí pree píripraru kuohetuopë hamí, inaha yaro yamapëãha pree haimai kuë totihi hetu. ìhi makii yaropëãha haimai wehi ai yamakí kupë naha thã kuwë totihi makii, ai yaro xomi yama wããhã haiayu kôõ tëhë, ai kama pêni wããha haia xomiprai wehi thë pree kua.

Hei tëhë pei wama thã yai hiri xoa, kami yamakíã yai hai kuopë naha, kuaru xaa-rio pê naha, yaro yamapëã yai haima xaario

kuopë naha, yathã wëai xoa. Ai yaro yamapëãha haia xoamiatarai kuapënahã yamathã wëai. Ai yaro yamapëãha haimai wei thããkãyõ xomi nikere mahi kua, ìhi yathãã pree wëkii. ìhi makii wãisipë ai yaropëãha haimai wehi ai yamakí hetuní yamathã hirii tëhë inaha thëpëã hirimu kuo totihiõ wei ìhi yathã pree wëakii:

Yanomami Maturacá: xãma a

Yanomami Marauiá: Xama a

Yanomami Parawau: xama a

Ninam do Sul: xama a

Sanöma: sama a

Yanomama: xãma a

Yanomae: xama a

Ninam do Norte: xama a

Einaha yaro yamapëãha haimai kuë totihi makii, yaro yamapëãha hiriyau wei hei thã axihi pihi wehe.

Hei porakapi thëki **pëxi** tëërëka pairire, **sanöma Awaris** thëri thãã xo, **Ûaröamë** thããxo thëkipëã xiã tëërë, Kama **sanöma** pêni(X) wããha hirai mahihi (S)wããha hirai paxiohe, kua yaro ai yamakíni yama ethã hirii tëhë, **Xãma** pëãha haimai wehi e thã hirimu kuë totihi yaro ethëxi tëërë! Ai thã: **Ûaröamë** pêni **Xãma** pëãha haimai wehi kama e thã hirimu xomi mahi makii, kami ai yamakíni Xãma yamapëãha haimai wei thããka kure naha **Ûaröamë** kama e thã hirimu kuë totihi yaro ethëxi tëërë, ìhi makii ai wamakíni, (X) wamaa taai tëhë hei Xãma wããha einaha wamakí pihi kunomai, **Ûaröamë** pëkakii pei ùrëme siní pëã hai, kua yaro (Xama) pê kuu

Yanomami të pë aka noamatima

Roni Raitateri Yanomami

paxio! Einaha **yanomama** yamakiã hai kua
wei hei yathã wëakema, komi wamakïha.

Ëhi makii ai thã pree kua xoa, ai yamakini
yaro yamapëãha haimaiha, yamakï kuataru
maapë naha ai yamakï nohipëni thã pou kuo
maa wehi ìhi yathã pree wëai kôo:

Yanomami Maturacá: Pareto

Yanomami Marauíá: Pareto

Yanomami Parawau: Pareto a

Ninam Baixo Mucajá: Kayô

Sanôma do Awaris: Potoma të

Ërarôamë: Opinae (Ukuxi)

Yanomama do Papiu: Ukuxi)

Yanomae: Ukuxi a,

Ninam Érico: Ìkôxi

Einaha thë kua, kihi hrïhami thëpëãka
wakëi thã hirimu praha mahiai yamakini
yamathëpëã haimai kuapë naha thã kuaimi,
yanomama komi yamakï makii urihi hami
matihipë kuo wei yamapëãha haimai wei pei
yamakï kãhiãni hirimu aipë nikere kua.

Hei hrïki hami ai porapi thë kïpë axi pihika
wehei yama thëki pëã hiriãyu wei thëkïpëã
paxio, kihi ai mori thëxi ka tëërëi kami ai
yamakini yama thëpëãha haimai kuapë
naha pei hirimu kuwë totihio wei, kihi
Érico thëri thëxiã tëërë. Ei naha yanomama
yamakï kahikiã yai kuë, yanomama komi
yamakï makii matihï ya mapëãha haimai wei
ìhi thããha xiro mohoti puo, hei ya thãã ka
wëakïheha yanomama yamakï kahiã komi
xomi nikere kua mahïã.

Awei kua hikia.

Awei, kamiyë **yanomami** yama ki ã hai
yaitawë nikereo kutaopë naha noamatima,
ya të wãha no wëyëi. Kamiyë *pesquisadores*
yama kini **yanomami** aka nowamarewë
yama si ki oniprarema, *POLÍTCAS*
LINGUÍSTICAS wãha kua.

Ëhi kutaeni kutare naha **yanomami** pëma
ki përia rë kutapiyei naha kuwë pëma kini,
hei onioni si pë rë kui pëma si pë pehetipopë.
Kamiyë **yanomami** pëma ki ã rë hai rë yaitai
naha 6 **yanomami** aka pë kua, ï hi ei aka pë
huxomi hami 16 *dialetos* pë kua, makui hei
tëhë ei aka pë rë kui aka pë yai wãritiwë. Exi
të ha pëma ki ã wayou tëhë, napë të aka hami
pëma ki ã kã hai nikerou yaro.

Yëtu hami **yanomami** pëma ki urihipi hami
hiramotima nahi pë mao tëhë, **yanomami**
pëma ki ã xïro hama makui, kuikë pëma ki

ã rē haiwei naha tē yaitaahērii, kuwē yaro kamiyē **pesquisadores yanomami** yama kini kahiki nowamatima yama si ki oniprarema, huya pē iha napē kamiyē **yanomami** pēma ki iha pē rē hikarimouwei pē iha yama tē ā rīa ha hiyamani.

Hei tēhē **yanomami** pēma ki ā rē haiwei naha tē yai yahatotou haikohērii. Exi tē ha? Ai **yanomami** pēma ki xaponopi hamī huya pē rē kui pē wayamoimi, pē taamamoimi pē kāi amoamoimi. Suwē moko pē rē kui pē onimoimi, pē praiāimi, no patapī pē rē kuaanowei naha pē kuaaimi napē pē owēmaihe. Suwē na iyēprou tēhē, pē roomi *absorvente* pē ha pē puhi mī prukarayoma, ei tē pē rē kui tē pē tokuu haikou waikia ha kamiyē *pesquisadores* yama kini **POLÍTICAS LINGÜÍSTICAS** yama si pē oniprarema, **Boa Vista** a urihi praopē ha.

Kamiyē **yanomami** yama ki ā rē haiwei naha tē hiyakaopē, no patapī pē yai rē kuaanowei naha tē kāi hiyakaopē huya pē iha, moko pē iha **yanomami** pē ihami napē hirarewē pē rē hikarimouwei pē kāi iha, ai napē he horomarewē pēni tē ā wawētopopehe ai **napē** patamorewē *governo* urihiteri pē kāi iha.

Hiramotima **yanomami** nahi pē huxomi hamī hirarewē **yanomami** pēni no patapī pē rē kuaanowei naha tē pē hirapehe **yanomami** kahiki kāi hirapehe, kuwē yaro kama **yanomami** hirarewē pē xīro hikarimopē, hiramotima nahi pē huxomi hamī. **Napē pē** puhimou maopē **yanomami** pē ā haimi yaro, no patapī pē rē kuaanowei naha tē kāi taimi yaro.

Kami yanomama yamaki kahiāha yamakiā haihe yatiowei thā tūrū

Alfredo Himotona Yanomama Paapiu thēri

Awei mori urihi aha komi **yanomama** yamaki piriā. Hei ihi yamaki ka piriire kami yamaki kāhiā yaiha yamakiā hai wei thē yai totihi, inaha thē kua yaro kihami herepēhami **yanomama Paapiu** thēri yamakixo, **yanomama Kayanau** thēri pēxo, **yanomami Alto Catri-mani** 1 thēri pēxo, **Yanomami horepē thēri: Haxiu** thēripē xo, **Homoxi** thēri pēxo, **Xitei** thēripēxo, **Yaritha** thēri pēxo, pei yamaki yai kuaī wei yamathē naha mohotimai maawei hapai naha thē yai kua: Horepē thēri yamaki hāma humayu tēhē, pata thēpēxo, hiya yamakixo yamaki komi wāyāmu, ihi yamaki wāyāmu tēhē, ai yamaki patai tute mahio wei thēpē yāmaka taa. Ihi thēpē pree wāyāmu wapamu hāma thē hiya xo, yano thēri yamaki uhurupē hiya xo, einaha thē kua.

Ai yama thē thaaī wei, reahu a kuo tēhē komi piriōtima yamaki praiāmayu, ihi tēhē pei yamaki manathomu wei yamakini pei yama thē riā thāi kuapē naha komi yama thēpēā wawēmai, waiha yamaki praiāi xoarani pei yamaki pihi utupē kupē naha yamaki kuma kāyō praiāi xoa, ai kama pihi kuu paxiopē

naha akuu paxio, kama thuwë thëpë pih
kupë naha thëpë pree kuma kãyõ praiã,
yamaki praiamayuyu siha waiproni amoa
praiã huraprotima yamapëã thaaï xoa, ìhi
thë nasi witiha pora axiha komi yamaki f k f
xoa, pata thëpëxo, hiya yamakixo, moko
thëpëxo, oxe thëpëxo. Waiha thoothoha
pata thëpëxo, hiya yamakixo, moko thepë-
xo, patayoma thëpërixo yamaki xaimayu
xoa. Hã kurani, thë titi rayu tēhë yamaki
amoamu xoa, hiya pata yamakini oxe yama
thëpë komi ha ruruprani, yama thëpë kãyõ
amoamu, kama oxe yãmi pei thëpë pihini ai
amoa pëã hëtëprai hathowehi ìhi pëã pree
thaaïhe. Reahu aha amoa yamapëã thaaï wei
waiha kami yamaki yanopë hamì yamaki
kõõ xerekeo kõõkii tēhë, hei amoa yama-
pëã pree uwëmai xoati, ìhi amoa yamapëã
uwëmai kuatiwei, yamaki hutu morãni, mau
uhamì yamaki yãrimorani, pirioyohamì
yamaki huorani yamaki amoamoma kãyo
huu, pata yamakixo, hiya thëpëxo, ìhi makii
wãrõ pata yamakixo, hiya thëpëxo, yamaki
pree wãyãmoma kãyo huai, yamaki aka
hai mapramamu pihioimi yaro, einaha
wãyãmotima thëha yamaki kuaï. Einaha
yamaki kuaï wei pei yamaki uhurupë yai oxe
mahioewini hei thëka kii thë toai notiaï xoa,
thë ha taaheni pei thë uwëmai
xoa wehi, praiatimathë,
xaimayotima thë, amoa-
motima thë, f k f tima thë,
henimotima thë, **yanoma-**
ma yamakini komi yamathë
ka thaaï kakuaï wei naha thë
uwëmaihe, hei thë ka kii pei

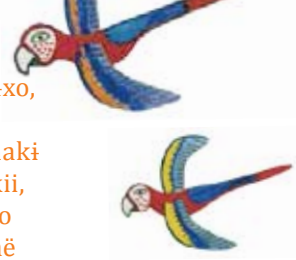

yamaki pihaha pata mahi thë titia,
pihi mohoti maa wei thë yaro, inaha thë
kua yaro, kihami horepë thëri yamakiã hai
totihi xoa **yanomama**, **yanomami** yamakiã
yai hai kuapë naha komi yamaki kuu xoa
paxioti: pata thëpëxo, oxe thëpëxo, yamakiã
hai xomi pruu wei ai thë kuaimi. Einaha thë
kuaï wei napë pëni *Vitalidade das Linguas
Yanomami* thããha hiraïhe, inaha horepëri
yamaki kuaï paxia makurati, ai wamathã
yai hiri kõõ, ìhi yathã wëai kõõ.

Hei yathã wëai puoimi thapratima
(*Projeto IPHAN*) aha **yanomama** wãritima
yamaki pihì xariru wei yamakini, **yanoma-**
ma pei yamakiã ka hai wei thã yai yãmiaï
kuapë naha, yama thë taai yaro, komi
wamaki noa moyãmi thaaï kuaï. Hei thããka kii
napë patapë kãhiã tũrũha thã kuowei, Lei siki
ũũxiha hei *Diversidade das Linguas Yanomami*
thã kua yaro, yamathë noa xaari waxu, kami
yanomama yamakiã yai hai kuaï paxiopë
naha thë thamaï pihio wei thëma kuoniha
yanomama yamakini yamathã hiriprai toko
maano, einaha **yanomama** wãritima yamaki
pihi kuu yaro, hei yamathã tũrũprarema,
awe! Ipa nohi wamaki.

Awei kihami ai ipa nohi yari thëri
Yanomae wamaki yãmaka taakii, ipa
nohi **Watoriki** thëri wamaki, ipa
nohi **Yanomae Novo Demini** thëri
wamaki xo, ipa nohi **Parawau**
thëri wamakixo, ipa nohi **Yano-**
mae Toototobi thëri wamaki
xo, ipa nohi **Yanomae Missão**
Catrimani thëri wamakixo, ipa

ai nohi **Ŷarōamē Maamasi** thēri wamakixo, ipa nohi **Ŷānoma Baixo Catrimani** thēri wamakixo, einaha wamakī kure pei wamakī uhurupēha pei hē wamaekī yai moyāmī kii, kami yanomama wāritima yamakini kaho yarīthēri wamakī kuapē naha ihī yamathē yai taaī, inaha thē kua yaro wama thāā yai hiri, hei wamathā hiri tēhē “maa! hōre thāā!” wamakī kunomai! Awei kaho yarī thēri pata wamakixo, ai thuwē moko patapēxo, ai patayoma thēpērixo f̄k̄f̄tima thēxo, reahumotima thēxo, praiamayotima thēxo, xaimayotima thēxo, wāyāmotima thēxo, manathomotima thēxo, xapuriprotima thēxo, pata wamakini hei komi wamathē xaari totihi pou makure, ai oxē thēpē hamī hei wama thēpē hēā hīpīahe toreapraraī maa tēhē, thēpē pora axiha thēpē f̄k̄f̄imi, thēpē wāyāmu tamoimi, thēpē praiāi tamoimi thēpē xapuripru tamoimi, thēpē totihamu tamoimi, einaha mihi oxē yarī thēri thēpē kua hathoprario inaha kami **yanomama** wāritima yamakī pihi yai kuu. Hei wama thā yai ha hirini, kaho yarī thēri wamakī ha, hei **napē pē** yai urihipē ahate mahi yaro ihāmī yanomae wamakī komi huu wei yama thē yai tapu, **napē pē** urihipē hamī ai hiya yarī thēri wamakī pīrihuu wei yamathē tapuu, napē pēha matihi wamapē toai pihio tēhē, mareaxi kanaaha komi mahi wamakīā pihikāyō karēi wei yamathē tapuu, kua yaro ihī tēhē mau uha kana akepario tēhē, komi wamakī nomarayu tēhē ai wamakī kāhiā hei kiipruu wei thē naha yai mohoti mahiā hathoprario, einaha kami **yanomama** wārimatima yamakī pihi yai kuu yaro hei yama thā xaari wēai, naha thā kuataama.

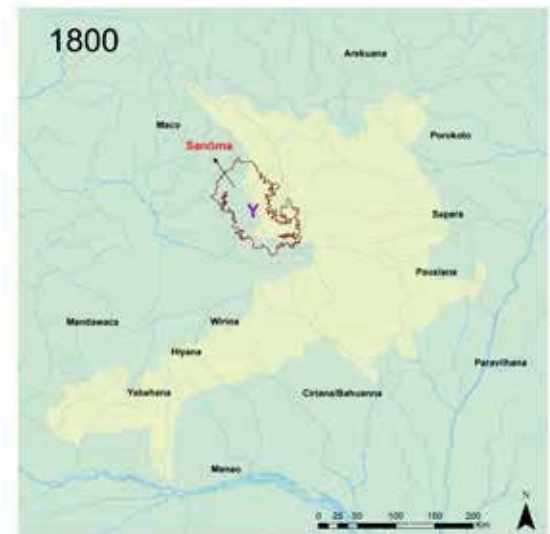

Proto Yanomamī a noā ha: Exi tē ha Yanomamī yama ki ā hai yaitawē?

Roni Raitateri Yanomamī

Awei, hapa yētu hamī, 1400 tē kuo tēhē, **Yanomamī** yama ki pruka pērioma hehu Parima ki kōtē hamī. Ihī tēhē mahu **yanomamī** yama ki aka kuoma. Ihī aka rē kui, **proto yanomamī** wāha tapouhe, napē pēni.

Makui, 1800 tē kuo tēhē, ai **Yanomamī** tē pē xekeroma. Hapa **Sanōmapē** xekereprou xomarayoma. Pē yamoā xomakema, inaha taeni **Sanōma** pē ā rē haiwei tē yaitawē totihiwē.

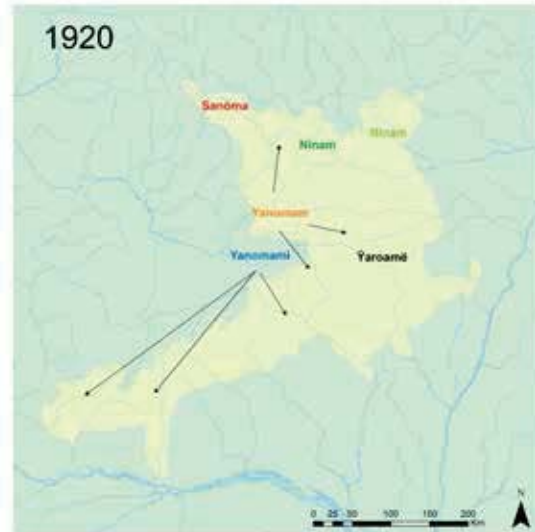
1830

1880

1920

32

33

1830 të kuo tëhë, ai pë xekereprou kōrayoma. **Ninam** pë tiporerayoma. **Yaroamë** pë kâi xekereprou mi heturayoma, pë timia āyorikema, wai pë yohoparioma.

Ëhi tëhë **Xamatari** pë xekerou piyëoma, 1850 të kuo tëhë, pë tiporeprou parırayoma. Ëhi tëhë **Ninam** pë tihetiparioma, ai pë hëkema, ai pë yamo piyëkema.

Ëhi kutaeni 1900 të kuo tëhë, **Xamatari** pë pruka timi xoama, hehu pë hami yama ki përioma makui, yari hami **Yanomami Xamatari** pë timimama. Ëhi tëhë, **Yanomam** pë kâi xekereprou kōrayoma, hehu pë hami pë yamokema. Kuo tëhë, Yanomami të pë xaponi parai haikohërima.

1920 të kuo tëhë **Xamatari** yari hami pë përikeyoruma, hëyëmi oraora u hami. Ëhi tëhë,

ai **Waika** pë rë hëprarionowei pë xaponopi kâi rarou xoahërima: **Ninam, Yaroamë. Yano-**
mam ai pë rë kui kihami urihi korokoro a
hami pë përihou räikou xoahërim.

1950 të kuo tëhë kutarenaha urihite-
ri **Yanomami** të pë kuprarioma, të pë
përihërioma. **Yanomami** pë xo, **Waika** pë
xo yama ki përihou tirararioma. Yëtu hami
napë pë waroo mao tëhë, yama ki huu no
motahaoma makui, pata u pë kasi hami yama
ki ha përihëraruni, napë pëni **Yanomami**
pë he ha harëheni, të pë përiai maprarioma,
hëni kutaeni Komixiwë uteri yama ki, Komi-
xiwë u hami yama ki përia. Hëni makui, kuikë
Xamatari yama ki mi, **Yanomami** orateri
yama ki wäha hirou. Kuwë yaro komi **Yano-**
mami të pë ä rë haiwei naha të pë aka yaitaa
haikirarioma, yama ki urihipi wäha kâi
yaitaprou haikirayoma. Kamiyë **Karawëtari**
Yanomami kë yama ki, notiwa.

Ninam yamaku mahaki iha ai klaiwa pëku ha walo kuni kama yamaku ilihi peha xirixana yamaku wäha hila kewei thã

Emerson Paulino – Baixo Mucajá theli a

Haikia, yutu hë **Ninam** yamaku komoli
waha apë kiohe, **Klaiwa** pëku ha walokuni, ai
Ninam pëku hapa puluowei ha talaleheni, **Ni-**
nam yamaku wäha apë wali hahei, **Ye'kuana**
pëkuxo, **Porokoto** pëkuxo, **Saparã** pëkuxo
pëku pulu ha talale heni, ühu thehe pëku apë
wãli hahei **Klaiwa** pëkuni ai **Ninam** yamaku
huwaa wei hataa leheni apë wãlila lehahei,
uhu haiti pëku? **Xirixana** pëku apë ki, inaha
ai **Ninam** pëku pulu pao wei pëku ha kuyoni,
yamaku wäha apë hila kehahei, **Klaiwa**
pëku ha, ühu thehe **Klaiwa** pëkuni **Xirixa-**
na yamaku wäha apë hilahahei, ühu thehe
Ye'kuana pëkuni komoli yamaku **Xirixana**
wäha apë hilapo lahei, **Yanomami, Yano-**
mama, Sanöma, ai **ninam** yamaku kulaop
naha, üha thehe **ninam** yamaku **Xirixana** wã

apè maxulu make hawei, **Xirixana** yamaku kia maha lāiha, **Ninam** yamaku maha kiiha, **Xirixana** wāha ilimo wei wāha maha kiop iha **Ninam Xirixana** yamaku wāha apè kule. Inaha kuyalo hèm naha **ninam** yamaku kio wei yam yai ha yototo la yoni, hei **Xirixana** wāha ha yamaku thap **Ninam** yamaku yaini.

Haikia **Ninam** yamaku e *associação* apè kule hè inaha kamiyeni ya apè thaki he, **Ninam** yamakuni *associação* yama thaa thehe, **Xirixana** wāhaha ipa **Ninam** pèku pihi nuhmuti mothehe kamiye apè waha yohe, kaleethehe **Ninam** yamaku maha kiiha komoli **Ninam** yamaku pulu kulaop hana thelemi mayo wei maha kiiha hei *associação* eli-hè kaleethehe **Xirixana** yama thaap, **Xirixana** wāha apè utitii **Ninam** yamaku eli-hè, inaha kuyalo hei **Ninam** yama wāha thaawei apè kule, hei **Xirixana** yama wāha titi kethehe hei *associação* wāha lothotho kio lã ãthe inaha ya ha kuyoni, hei **Ninam** yamaku e *associação* eli-hè **Ninam** thã apè kule, **Ninam xirixana** yamaku eli-hè **Ninam** thã xaali, kua yalo inaha apè kule. Mahakii **Ninam** yamaku yai puluop ha thuwe pèkuxo, ulu pèkuxo, huya pèkuxo, moko pèkuxo wālo pèxo **Xirixana** yama wāha hila pè lāi, **Ninam** komoli yamaku apè kuwei, Uxi ú theli, Alto Mucajaí theli, Ericó theli, Saúba theli, Uraricuera theli pèku komoli **Ninam** yamaku apè kuwei. Haikia, inaha kuyalo, *TEXOLI ASSOCIAÇÃO NINAM DO ESTADO DE RORAIMA* yama apè tha kihe, **Ninam** thã ani yamaku apè waha wei, thãxo, tūluxo yama apè tapole. Haikia inaha kiop.

Guariba

Tucano

Mayipi

Mayëpi a

Mayopë

38

Mayopi
Matxopi

Masupö a

Mayupa
Mayapa
Mayepe

Educação

Moyãwë hiramorewë

Moyãmi
hiramayotima thë

Miyau hilayowei

Mitxão mawĩ thãw

Mosawi ma wi

39

As línguas yanomami devem ser ensinadas nas escolas yanomami

Yanomami: Yanomami hiramotima nahi pë hamì yanomami të ã hiramopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Kami yanomama yamakì hiramayotimapëha (*escolas*) yamakì hiramayu ka hikire f h f yanomama yamakì kahiãha yamakì hiramayu xoatihuru wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam thãani yamaku miyawe hila mamowei apë kule, hila mawei yãno ha.

Ninam do Norte: Iskora ha ninam thaõni txamak hiramawii thë kiope.

Sanõma: *Escola* sai naha kami sanõma samakõ kai sai naha ulu sama tõpõ pii hatukama totio olõ wi i sama tä pii kule.

As secretarias de educação devem publicar livros didáticos e de leitura nas línguas yanomami

Yanomami: Yanomami hirarewë pëni onioni si pë rë onimaiwehei, SECD (RR)/ SEDUC (AM) ei urihiteri pëni si pë ha kopeapraheni, si pë hamapehe.

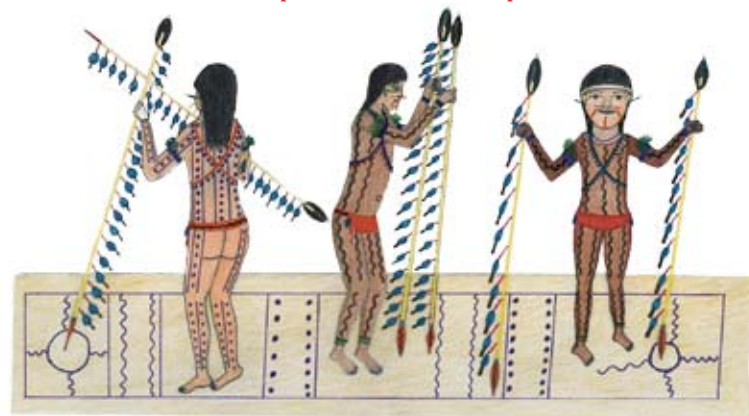
Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Yanomama yamakini Hiramayotima yanomama aha yama thëpë riã hiramai wei, yama thëpë ã tûrûprai pariowei waiha, Hiramayotima thëha mamoxatitima (*Secretaria*) eha yama sipë hîpiai ha xoani ihî ani sipë tûrû hamai xoawei thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam pëkuni liplosi tûlu thakewei SECD pëkuxo, ai klaiwa thelemawei pëkuxo liplosi theku hama wei ap kule.

Ninam do Norte: *Secretaria de Educação wëni* livro txama siki thawii siki tãrã hamawii thë.

Sanõma: SECD makõnõ ai sätãnapî tõpõnõ samakõ pasilipo totio wi i sama tä pii. Kama sanõma samakõ kai sai naha waheta ma tõkõ sai thaa toti pali wi i sama tä sai pii totia kule.

Os Yanomami devem ter o direito de escrever e falar em suas línguas maternas nos cursos superiores específicos para indígenas (ex: Licenciatura Indígena, Gestão Territorial)

Yanomami: Yanomami yama ki ã rë haiwei naha wã tirewë të ha yama ki puhi taamamou tëhë kamiyë yama ki ã rë haiwei naha yama të pë onimapë, yama ki ã kã hapë (*Licenciatura Indígena*, urihi temitemi kã përimopotima mïmotima);

Yanomama, Yanomae, Yanomami: *Universidade* hamï, napë pënï pihi xarirotima *Curso de Licenciatura superior Indígena* thããha kahirai wehi ha, yanomama yamaki pihi xariru pairio tëhë, kami yanomama yamaki kahiã turumamuwei thë kuopë.

Ninam do Sul: Miyawe hilawei kiop hèm ninam tũlu mawei, wãha wei ap kule. Miyawe mawei *universidade* kio thehe.

Ninam do Norte: Kamatxamak e thão wëñë txamak hiramaw hëi txamathe pexma.

Sanõma: *Curso de professores* samakö pii mosa wi po olö wi ï *curso universidade* tä, *curso magistério* tä, ï naha kui tökö *curso* naha kama Sanõma samakö kai sai naha samakö pii hatukupö toti olö wi ï tä, kama samakö kai sai naha sama tä saõka totio wi ï samatã pii.

Os Yanomami devem ter direito de mandar documentos burocráticos para as Secretarias de Educação nas línguas yanomami

Yanomami: Puhi taamarewë mamo yëorewë (*Secretaria de Educação*) urihiteri pë ihami onioni yama si pë rë ximaiwei yanomami të ã hami yama si pë onimapë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Hiramayotima thëha mamo xatïotima (*Secretaria de Educação*) eha hiramatima yanomama yamakini, wããha tũrũmamotima (*relatórios*) yama siki hiramai tëhë, yanomama yamaki kahiãni **yama siki ha tũrũprani, yama siki hiraai** xoa wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam thã ani *Secretaria de Educação* eli-hèm liplosi **tũlu xumawei ap** kule.

Ninam do Norte: kamatxamak e thão wëñë (*Secretaria*) iriha karita txamasik thë rï hiramawïi txamathë pexma.

Sanõma: *Secretaria* töpö naha waheta sama tä saõkama simõa pia tähã, kama samakö kai sai naha waheta sama tä saõkö palõnõ, sama tä waheta simõ a wi ï tä kua.

É preciso ter pessoas falantes das línguas yanomami trabalhando nas Secretarias de Educação

Yanomami: Puhí taamarewë mamo yëorewë (*Secretaria de Educação*) urihiteri pë iha yanomami wã harewë **pë kãĩ kuopë; ìhi pë mao tëhë**, ai yanomami wano tarewë pë nakamo hëopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Hiramayotima thëha mamo xatitima (*Secretaria de Educação*) eha ai yanomama thëpë kahikiã pouwehi thëpë kiai pariopë.

Ninam do Sul: Ninam thã yihi powei *Secretaria de Educação* eli-hè titio wei ap kule, ninam thã hayi amaweixo.

Ninam do Norte: *Secretaria de Educação* iriha ninam thaõ hiripowii këami hetïowii thë.

Sanöma: *Secretaria* töpö naha sanöma tä kai naha a hapalo totio wi ï a kalipalo wi ï sama tä pii. Pi hatukupö totio olö wi ï tä naha sanöma samakö kai sai naha samakö hasuo totio wi ï sama tä saöka totio wi ï tä kuopökäö.

Os professores/assessores de educação não Yanomami que trabalham na Terra Indígena Yanomami, devem aprender as línguas Yanomami

Yanomami: Yanomami pë ihami napë hirarewë pë rë hikarimouwei yanomami pë ã hai tapropë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yanomama thëpë hiramayuwei yanopë hamí ai napë pë kiai kuki tëhë ï hï pëní yanomama pë kahikiã toaíwehi thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam hilama wei klaiwa kio thehe, ninam thã yihia wei ap kule.

Ninam do norte: Ninam thë irihi kwaiwa pik këawii pikinë ninam thãõ txihiyam hetiyohii thë.

Sanöma: Kami samakö uli pö naha *escola* pö sai kupai ï pö sai naha *assessor* sätänapi wanö Sanöma wa tä kai hini a totihönö, kami samakö hai ï tä uli naha makö kalipalo totio wi ï sama tä pii kule.

Os Yanomami devem ter o direito de fazer concurso público, processo seletivo e vestibular diferenciado em suas línguas maternas

Yanomami: Puhi moyawë waparewë yaitawë të kuopë, ai wapamotima yaitawë të pë kâi kuopë, yanomami yama të pë rīya xīro ha onimani.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Pihī moyāmi he wēprotima (*concurso público*) napë pēni hei thāāha ka hirai wehi ha yanomama yamakini, pihī moyāmi haiprotima yama thēpë ā tūrūmai tēhē kami yanomama yamaki kahiā yaini yathēpēā tūrūmai! Yamaki kahiā xomi waato yaro, kua yaro hapai naha thēpë kakure, hei *processo seletivo*, hei *vestibular*, hei *concurso público*, einaha thēpë ka kureha yanomama yamaki kahiā xirō tūrūmamu wei thē kuopë.

Ninam do Sul: Ninam thāni klaiwa pēku miyawē ap hīlamole hēm thā wei ap kule.

Ninam do Norte: (*concurso público thēxo vestibular thēxo, processo seletivo thēxo prova*) kiawii ninam thāwēnē thēkiopë.

Sanōma: Kama Sanōma samakō pii mosawi po totio olō wi ī sātānapi tōpōnō ī *concurso público* ta hilo wi, Sanōma samakōnō ī sama tā sāoka tāhā, komi kami Sanōma samakō kai sai nō, sama tā saōkaō samakō hapalo aipō kutenō, ī naha kui tōkō kua salo, hi *processo seletivo*, hi *vestibular*, hi *concurso público*, ī naha tōkō kui tōkō kule ī tā naha Sanōma samakō kai sai saōkama kuo totio pōkāō.

46

Devem ser criados estímulos para que os jovens fiquem em suas comunidades e que as línguas yanomami sejam fortalecidas (ex: cursos de formação, centro de formação, biblioteca e internet com conteúdos que valorizem as línguas yanomami)

Yanomami: Yanomami huyahuya pë xo, mokomoko pë xo xapono pë hami pë përiopë, yanomami të ā hiakaopë, puhi m oyawëamatima kopemamotima pë xo, puhi moyawëamatima nahi pë xo, wanowano si pë kuorewë si pë xo, *internet të xo, ihī komi xapono pë hami pë kupropë.*

47

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yanomae yamakì yano pëhamë pihì xarirotima esikora yâma wâaha hiraîwi a kupra, kuë yaro hiramatima thëpënë oxe thëpë pihì xaariramarariiwihii pë mii kua pëa. Ai thë nohō hamë pë xariruu he toreaîwii e thë kuaimi, ìnaha kuë yaro napëpënë yamakì nohimâî maowihii hamë pë kîâaî nikeru. Pë hâowi, kami yamakì yano pëhamë e thë mii yaro. Napëpë centro pëâhaka hiraîwihii thë kuaimi yaro, pëha kōkapraanë thëpë pihì xariroimi yaro. Pata thëpëha wâri henë pë kahikiâ onipraaîwihii thë kâe kuaimi hwëtia yaro, pë noa thayopraaîwii thë kuaimi. Ìnaha thë kukii tēhē, hiya thëpë, moko thëpë yapëkëowii thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam huya pëku maxulu owei yâno ha, kama pëku miyawe mawei ha thakuni, yamaku thââp nuhmutima laō wei, liplosiki theku, *internet* ha thakuni kiop.

Sanōma: Kami samakō uli pō naha *escola* pō naha hisa tōpō kua totikinō, tōpō pii hatukupō toti olō wi ì sama tā pii kule. *Curso de formação* tā, *biblioteca* tā, *internet* tā ì naha kui sama tōkō pii kule, kami samakō kai lotete o soatio olō wi ì sama tā pii kule.

Saúde

Temimapotima

Temi piriotima

Temi thamapo wei

Temi pirimapowii thão

Temō pilio wi

A SESAI deve respeitar os nomes corretos das comunidades yanomami e também das pessoas, adotando a grafia correta usada pelos yanomami (Ex: Escrever Tihinaki e não Tihinaki)

Yanomami: SESAI teri pëni xapono pë wāha rē kuprai naha tē pë wāha yuai katitopehe (Iranaki = Iranaki); Yanomami tē pë wāha kāi yuai katitopehe, tē pë wāha kāi yāprai katitopehe.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Napë SESAI theri pëāha kakii, yanomae temi pirimapotima thēha a kiāai, Poapoaxi praopë thē urihi. Ai yanomae yamaki yano pēha oxe epë kiāai, pë kiāai makure *censo* yanomae yamakiāha ka kuawii papeo sipēha kami yamakinē yano yama pēāha oni xaari thapopēnaha thē thapoimihe. Yano pēāha yai kuo xaario pēnaha thēpē oni thapoimihe, kami yamakiā hwaranē yano yama pēāhaka hayuai kuaaiwi naha thēpē oni thapuue tēhē thē yai totihi, hapēnaha thē oni thaihe: Tihinaki hwei thēā kami yanomae yamakiha thēā oxe, kami yamakiā ihurupë hwaika kuaaiwinaha napë pë kuu. Tihinaki thē oni kuo xaario tēhē, kami pata yamakinē yano yama pēāha hirai kuopēnaha thē yai oni kuopë.

Ninam do Sul: Ninam pëkuni kama pëku ilhip wāha kiop naha, kama pëkuni tūlu thapop kiop naha SESAI īni thā yai thapo wei ap kule.

Ninam do norte: kamatxamakinē txamathē tirithapopēnaha SESAI patapikinē thētī rī thapooih thē.

Sanōma: SESAI tōpōnō sanōma samakō ha hilo wi ī tā sai saōka toita toti olō wi ī sama tā pii kule, sanōma samakō hapalo kui naha ī na tōkō pewō ha hilo kua totio wi wa ī sama tā pii maa kule.

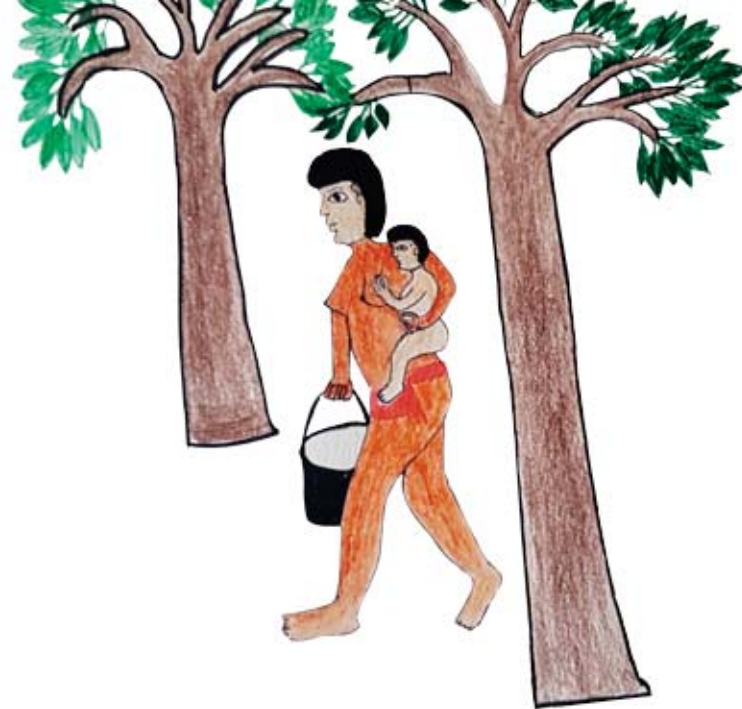
Os profissionais de saúde que trabalham na Terra Indígena Yanomami devem aprender as línguas yanomami. No futuro devem ser formados técnicos de saúde yanomami para substituir os técnicos não falantes de yanomami.

Yanomami: Xapono pë hamı napë he horomarewë pë rë hıkarı mouwei yanomami pë ã hai tapropë. Waihamı Yanomami he horomarewë pë ha kopeprarunı, he horomamotima nahi pë hamı napë yanomami pë ã hai taomi yaro yanomami he horomarewë pë xıro hıkarımo hëopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Yanomae a urihi hamë napë haromatima pë kiãai, ihi pë kiãai makure kami yamaki kahikiãha pëã hwaimi. Yanomae thë rãakãe mahio tēhē thēpē noa weemu makii, thēpēã kãe hiripraimihe. Kuë yaro ihi pëka kii, kami yamakiã yai hwaı kuopënahı yama pëã pree hwamãıwii thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam yamaku temi pulu mapowei pëkuni ninam thã yihimowei kēawei ap kule, ninam ilıhi ha. Ninam *técnico* ha thalamaluni ninam thãni klaiwa wãha lão wei payili powei ap kule posto hë, mahakii hei hoithehe klaiwa pëku miyawewi imi yalo ninam thã ani.

Ninam do norte: Ninam temıpirımapoo hii pikinë *técnico de enfermagem* pikinë ninam thão txihim hetıyow wii thë.

Sanõma: Kami samakõ uli põ naha *posto de saúde* tõpõ kupai i tõpõnõ sanõma makõ kai hinia totilõnõ, sanõma makõ kai naha tõpõ hapalo totio wi i sama tã pii kule, waiha *técnico de enfermagem* samakõ sai kupopi topa salo, sanõma tã kai naha sätãnapı tõpõ hapalo taõ mai i tõpõ mapaso tãhã, kama sanomã samakõ sai kasiapalo totio wi i sama tã pii kule.

As bulas dos remédios devem ser traduzidas para as línguas yanomami

Yanomami: He horomamotima pë pesi hamì onioni si pë rë keprai yanomami të ã hamì si pë kãì kupropë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Napëpënë *bulas* thëpëãhaka hiraiwihi, kami yanomae yamaki kahikiã hamë thëã oni wëano kuaimi, kama haromatima thë mopëka titiawiiha papeo esipë titiaka pairawii, ìhi napë thëã hamë *bulas* e thëpë ãha kua. Kami yanomae yamaki urihipë hamë hwirimatima thëpë kupra yaro, ìhi yanomae yamakiã hwaì kuopënahà yama thë noa oni weemomaì xaariowii thë kuopë.

Ninam do Sul: Hemeyuku tüluku ninam thãani theku tülü thalamawei ap kule.

Ninam do norte: Ninam thawënë hemetik tĩrĩ tha am hetìowii thë.

Sanöma: Waheta tökö naha koami tökö ha wäsä totio wi, kami Sanöma samakö kai sai naha ìtä waheta thaa totipali wi ìsama tä pii kule.

54

Cidadania

Brasil urihiteri kë yama ki

Në ihipi poyotima thë

Tapomo wei

Topomotxowii thë

Sanotili samakö

55

Os cartórios, a FUNAI, a justiça móvel e as prefeituras devem respeitar a forma correta de escrever os nomes dos Yanomami, usando *ï*, *ë*, *ö*, *ĩ*. Devem respeitar também as diferenças de gênero nos nomes (teri/ teriyoma).

Yanomami: Nohi pëyëorewë si pë rë tamouwei nahi pë hamì napë pë rë kuprai pëni kama Yanomami pë wāha yai yāpramou rë kure naha pë wāha taamai katitopehe (*ï*, *ë*, *ö*, *ĩ*); suwë pë iha *teriyoma tē wāha taapehe*, wāro pë iha *teri tē wāha taapehe*.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Kami yanomama yamakì utupë thamu tëhë Hunai (FUNAI) thëripëxo, ai napë justiça pëxo, ai napë prefeituras thëripëxo pëha kuikìni kami yanomama yamakìāha yai kuo xaariopënaha xaari yamakìāha tūrūmai totihio wehi thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam thā tūlu kiop naha Funai pëkuxo, *Justiça Móvel pëkuxo*, *Prefeitura pëkuxo* ninam yamakuni yama tūlū thapop naha hupo wei yama ap pexima pole.

Ninam do Norte: ninam txamak ethëtĩ rĩ nē *Cartório*, FUNAI, *Justiça Móvel* i *Prefeitura pìkinē ninam tçxamakìnē txamathe tìripìh thapoinaha thëtìrìthapoohe* thë.

Sanöma: *Cartório* töpö, Funai töpö, *Justiça Móvel* töpö, *Prefeitura* töpö ï naha kui töpönö, sanöma samakö ha hilo wi ï tā sai saöka makokoa totio wi ï sama tā sai pii kule, hi tā kule naha (tili soma) ö ö ä.

Os mapas oficiais do governo brasileiro devem incorporar os nomes indígenas dos lugares (nomes de rios, montanhas, etc).

Yanomami: Napë patamorewë pëni yanomami tē pë urihipi no uhutipi rë taiwehei pë hamì hehu pë wāha rë kui, parawa u pë wāha rë kui yanomami tē pë wāha xïro tapehe.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Hei napë pata pëni urihia a utupëka thai wehiha (*Mapas oficiais brasileiros*) kami yanomama yamakìāha urihipë kakuprai naha: mau pei upëāhaxo, hehu-pëāhaxo, napë pata **pëni** thëpëāha komi yëtëa pairipairimai wehi thë kuopë.

Ninam do Sul: Klaiwa pata blasileilo pëkuni *mapa* thawei pëku hë ninam yama ilihip waha kiop naha thapo wei ap kule. (ex Kayanau = Mucajai).

Ninam do Norte: Kwaiwa patapìkinē mapa kìpìh kii ninam txamakìnē txamatheki wāhā hirapìh thapoinaha thëki tĩ rĩ thapoohe thë.

Sanöma: Sanöma samakö pilile ï tā uli ukutupö naha sätānapi pata tā sai nö, sanöma samakö ha hilo kule naha ï naha maatu pö ha hilo wi ï sama tā pii sanöma tā kai sai naha.

Nos bancos deve haver caixas eletrônicos e placas traduzidos nas línguas yanomami

Yanomami: Ruramisi kɨ ukamorewë të pë huxomi hamɨ, yanomami të ã kãi titiopë, të pë oni rë yërëkëi, yanomami të ã kãi kuopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Napë pëni mareã siki ukatima, *caixa eletrônico* thããha ka hirai wehiha thëpë tûrû kuawei yama thëpë tûrû yanomamarari wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Yinelo ukawei kiope hêm ninam thããni theku tûlu thalamawei ap kule.

Ninam do Norte: Txiyêrôk pih ikamoiham ninam thawëñë thëkîṭî rî kiyowii thë.

Sanöma: Sitipanakö titio wi ï tä naha sanöma samakö kai kuo naio wi ï sama tä pii kule.

58

As agências bancárias mais frequentadas pelos Yanomami devem ter tradutores contratados

Yanomami: Rurami siki keporewë nahi pë hamɨ Yanomami pë xïro rë hupraaiwei hamɨ yanomami wano tarewë pë xïro hikarimomamopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

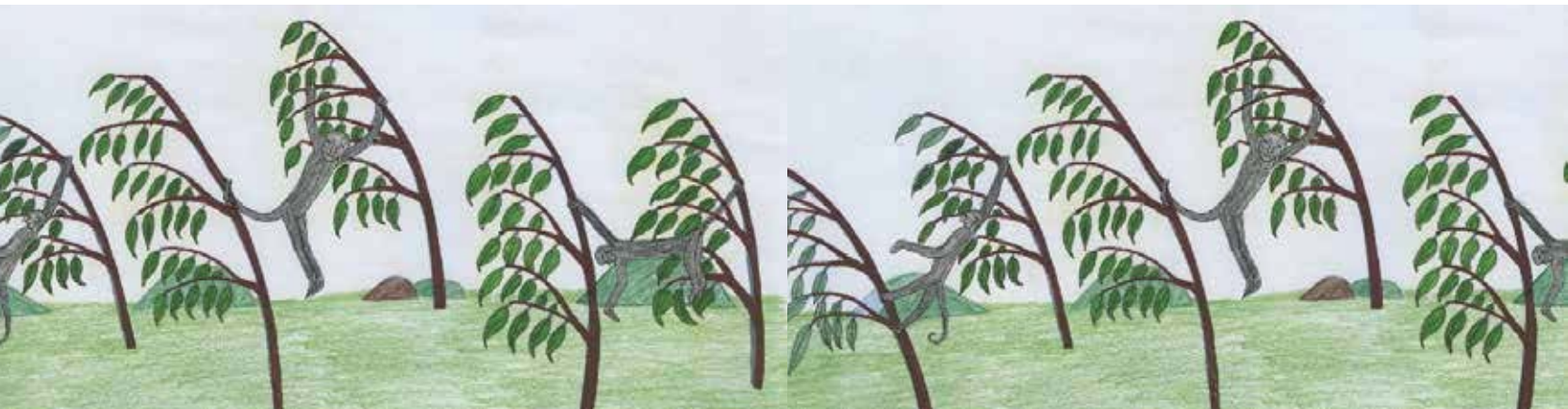
Napë pëni mareã siki titiotima, *banco* thãã ka hirai **wehiha yanomama yamakinî** *banco* aha mareã yama siki ukai tai maa wei yamakinî mareã yama siki ukai tëhë yamaki pihini mohoti ôhõtãai maawei ai yanomama yamaki moyãmio wei, mareã siki ukatima *banco* aha yamaki noa moyãmî wëyëmoapraruwei thëkuopë.

Ninam do Sul: Yinelo uka wei hêm ninam thã hîlipowei lukumawei ap kule.

Ninam do norte: Txiyêrôki ikawii yanoha ninam këyamhetïowii the.

Sanöma: Sitipanakö titio wi ï tä naha sanöma samakö kalipalo naio wi ï sama tä pii kule, sanöma samakö kai naha samakö hapalo tähä, samakö ha hini totia ta lopökää.

59

Os garimpeiros e outros invasores da Terra Indígena Yanomami devem ser expulsos imediatamente, pois ameaçam também as línguas yanomami

Yanomami: Maa ma ukarewē pē xo, urihiterimi toarewē pē xo pēma pē yaxuprai xoa: ihi pēni urihi a rīa wāriaihe, xapono pē rīa kī wāriaihe; yanomami pē ā rē haiwei naha, tē wāriaihe, napē kama pē ā rē haiwei naha wā hirimou no motahawē yaro.

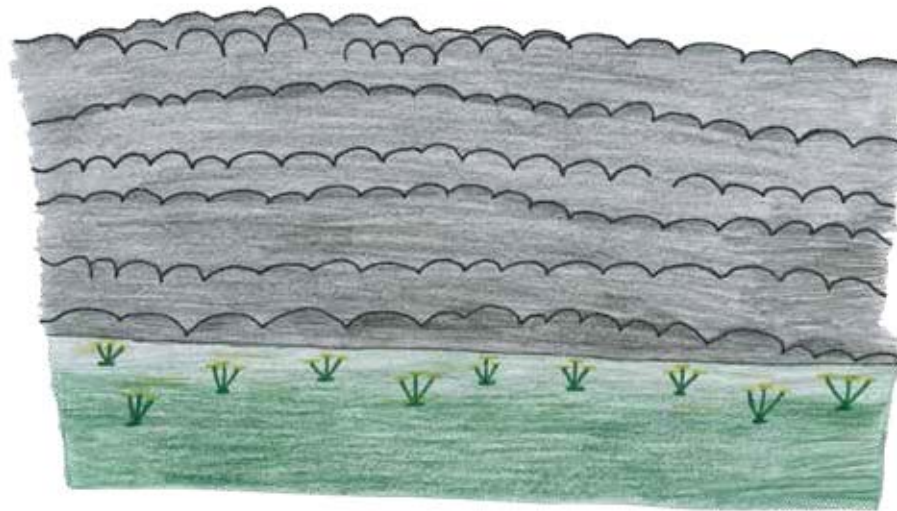
Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yanomae yamaki urihi pēhamē proropē wārōhō kua, maa maxipē toaiwihii, ai napēpēnē urihi mii pēka thaiwihii pē pree kua, inaha thē kua yaro, kami yanomae yamaki yano pēhamē herea yama aha thapranē, napē yamapē noa thāi. Yamapē rope kōamāi pihiiha, mōri a urihi xirōha yamaki piria yaro, ihi makii, inaha yanomae yamakiā hwai kuē nēhē mai yamaki piriaimi. Inaha kuē yaro ihi

napēpēnē yamaki urihi pēha wāriahenē yamaki pihi hōriamāi kuuapehe naha, kami yanomae yamakiā hwai kuaa pehe naha thē pree thaihe. Pēā makinari pēnē yaropē tokumai kuaapehe naha, watupapē maeha thaahenē pihi hōriamāihe, inaha thē kuuai yaro, kami yanomae yamakiā hwaiwii thē wāriaihe, ihi makii, yama thēā kohipē thapuu xoa. Inaha thē pree oni kuopē.

Ninam do Sul: Klaiwa ilihi wālīa wei pēku lopai ukawei ap kule, yamaku ilihip nohi-poyalohē, yamaku thā apu ha nihaalia yalo.

Ninam do norte: Ninam thēirihi tham ai kwaiwapiki rikithēha xiharinē piki ikawii thē.

Sanōma: *Garimpeiros* tōpōnō samakō uli pō waniaō, samakō kai waniaō samakō sai pō waniaō. Maatu pō waniaō ī naha ī tōpō kua apa kutenō hiopō tā thaa wi ī ma tōpō sasu lā a talo wi ā sama tā pii kule.

Quando um Yanomami for preso, ele tem o direito a ter intérprete em sua língua para se defender

Yanomami: Yanomami a ka kahupouhe tëhë, ai Yanomami wano tarewë a nakaai, napë pë iha a wã rîa ha huamani.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Napë pë urihipëha ai yanomama yamakini hoximi yamathëpë thaatarai tëhë, huëmatima napë pëni ai yanomama yamaki huëprai he tëhë, kama yanomama ethâha wãã hiriprai maahe tëhë, noa wëyëmotima (*intérprete*) e pairio wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam huule thehe, kama e thã hayiama wei kioweï ap kule, no huawei. Kama e no huoweï ap kule, kama e thã hayiama weini.

Ninam do norte: Ninam wamaki rikima-renhei theha porisipikinë aho ninam thão hiripoowii wapaxiripowii thekia.

Sanöma: Sanöma tönö hiopö tä thaa a tähä titi taa wi ï a sai naha a titiki tähä sätänapi tä kai hini totio wi ï a nö a titile ï a pasilipo wi ï sama tä pii kule.

Comunidades

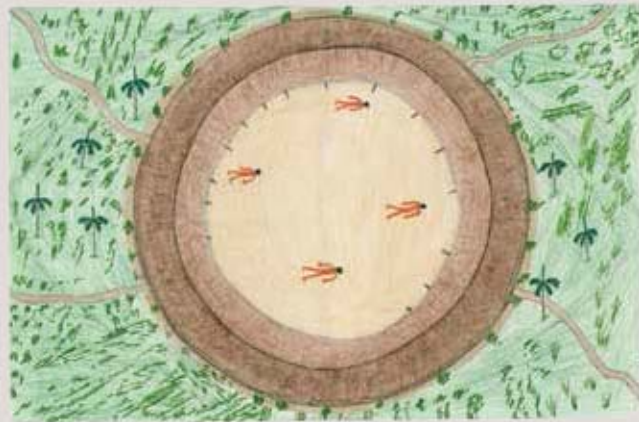
Xapono pë rë kui

Yãno thëri
piriotima e thëpë

Komoli kioweï ilhip

Irihik kiraopënaha

Kami samakö uli pö

A língua portuguesa deve ser falada pelos yanomami somente na cidade. Nas comunidades as línguas yanomami devem ser fortalecidas

Yanomami: Napë të ã rë kui kama napë të pë yahipi hamì të ã xïro tamou; xapono pë hamì yanomami të pë ã xïro hamapë, të ã hiakaopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yano-mae urihi theri yamakì kakii, napë thëãha yamakia hwaïmi, kuë yaro kami yamakì kahikiã xirõha kutarenaha yamakia huayu, yamakì piriõ pëha yanomae thëã kohipëowii. Napëpë urhipë hamë yamakì huu tëhë, kama napë e thëãha yamakia xirõ hwaï. Kami yamakì yahi pëhamë yamakì kôa kôpohuruu tëhë, kami yamakì thuwë pëhamë yamakia hwaï tëhë yanomae thëãha yamakia xirõ hwaï. Napë thëãha yamakia hwaï waroimi, kami yamakì pihi hêtëamamoimi, yanomae yamakì kakii moyãmë yamakì piriã yaro.

Ninam do Sul: Klaiwa thãni ninam yama wãhawei ap kule klaiwa kama pëku ilihì peha, mahakii ninam yamaku ilhi peha kami yamaku thã ani yama wãhawei ap kule.

Ninam do Norte: ninam wamakiwë hawii kwaiwathawën sitatxiha há wamakiwë hawii thë.

Sanõma: Kami samakõ uli põ naha samakõ kua tähã kama Sanõma samakõ kai sai naha samakõ hapalo totio wi ï të kua. Maaki sätãnapì töpõ uli põ naha samakõ kua tähã sätãnapì të kai naha samakõ hapalo pão wi ï të kua.

Não se deve falar português durante os rituais yanomami

Yanomami: Yanomami pë kuaai tëhë, pë rë hekuramouwei, pë rë reahumouwei, pë rë wayamouwei, pë rë taamayouwei tëhë, pë rëaamou tihë!

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Kami yanomae yamakì yapëkëayuuwi thë kuaimi. Yanomae xapiri yamakinë yakõana a wai ma kõarahiha, yamakì ma reahumoreha, yamakì ma wayãmoreha, yamakì ma pora aximoreha, yamakì ma himomayoreha, kutarenaha yanomae yamakinë yama thë pou. Kuë yaro, yanomae hiya thëpëxë, moko thëpëxë napë thëãha thëpë napëmuuwii thë kuaimi, pata thëpënë napë thëã tai maowihii thëpëha e thë hõximi, napë thëãha yamakì riãha napëmonë pata thëpënë reahupë thaimi yarohe. Hwei yama thë mapramarii tëhë thë hõximi.

Ninam do Sul: Ninam yamaku xiahimo thehe klaiwa thãni wãha wei ap nuhmutile

Ninam do Norte: Ninam wamakì yãnmì-thëha hahowamak irihipëha kwaraiwa thawënë wamakiwë riripotxowii thëpemia.

Sanõma: Sanõma samakõ kua pii tähã ï naha samakõ kuaõ. Samakõ wãsamõo, samakõ saponomoõ, amamoõ. Ìnaha samakõ kua soatio olõ wi ï sama të pii kule.

Filmes e músicas devem ter espaço próprio fora das casas yanomami (centros de formação ou escolas) e devem ter horários controlados

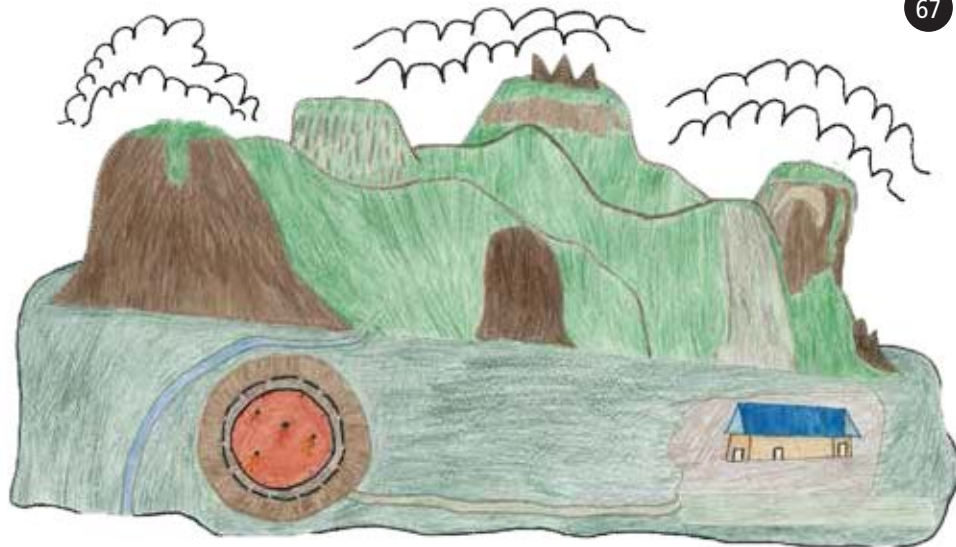
Yanomami: Napë të pë no uhutipi wāhima-rewë pë xo, napë amoa pë xo xapono pë hami të pë mīmoimi; xomi hami pë mīmopë, puhī moyawëamatima nahi pë huxomi hami, hiramotima nahi pë huxomi hami të pë yai mīmopë; ei të pë rë kui mīmou yaimotima peripo uxi moto pë kâi kuopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Kami yanomae yamaki urihi pëhamë napë yamapë utupëka taaiwii, yano a parikiha ai yanomae thëpë hamë yama thëpëka taamāiwii, ai yanomae yamakiha thë taamu yai hōximi mahi, kuë yaro yaiyo hamë, ìhī yama thëpë tapraaiwii thëpë yanopë thaa yaikiwii thë kuopë. Napë pëka niayayuuwi hamë, oxe thëpë pihi kuu ha yaipronë, thëpë waithiri mahipruu, napë pë naka wayuuwii, thëpë utupë ha taahenë, thëpë pihi kuu yaiyoapruu. Inaha yamaki riā ihurupëha thaa mamonë thë imi. Inaha thë yai kua, ai yanomae yutuha thëpë aka napëriowii thë yai totihi, ìhī tēhë, peheti napë pënë inaha thëpë thaama-noahe, inaha kami yanomae yamaki pihi ihurupë thamamuwii thë yano kuo yaiowii thë kuopë.

Ninam do Sul: Ai yāno kiop hēm xiyowei taawei, klaiwa pëku aimowei taawei ap kule, miyawe hilawei yāno laha mi hēm. Kama taa wei themu kiop.

Ninam do Norte: Ninam txamakī irihi pëha filme waw mawii kama wamathëtxai yano hathaken thëntaawii thë i kama thēmīrī xeereawii thë.

Sanōma: Sātānapi wa tōpō ukutupō mōō pii topa tãhã, sātānapi tōpō amamo wi ī wa tã pewō hini pi tapa tãhã, pai hamō wa tã hini wi ī sama tã pii kule.

É necessário garantir ações que fortaleçam a cultura yanomami, para que as línguas yanomami continuem fortes

Yanomami: Yama ki rē kuaaiwei naha, yama ki ã rē haiwei naha, tē kipi poko yu-pipoyou yaro, yama tē pē rē pehetipouwei, yama ki rē kuaaiwei naha, yama tē pē rīa ha hiakaponi, yama ki yai kuaapē.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Yanomama yamakī ni yamathē moyānika thaporenaha yamathē thapu he yatio xoati wei thē xo, pei yamakiā yai wayomayu he yatio xotiwei thēxo, einaha thē kure yama-thēriā noamaī wei thē kuopē.

Ninam do Sul: Ninam yamaku kuwaap naha, yamaku thā ap kio naha yama wailamalão wei ap kule, lothotho yamaku kiop.

Ninam do Norte: Kama txamak irihipeha ninam thāo txainē wahawii thē txa kiowii thē ninam thāo mih mitimaraowhii.

Sanōma: Sanōma samakōnō sama tōkō tha wi ī sama tōkō tha a soatio olō wi, kami Sanōma samakō kai sai lotete kuo soatio olō wi ī sama tā sai pii totia kule.

É preciso organizar encontros para que os jovens possam aprender os diálogos cerimoniais, xamanismo, mitologia, canções e outros conhecimentos tradicionais yanomami

Yanomami: Kokamotima tē pē tamopē huya pē iha moko pē iha, tē pē rē wāyamouwei naha tē pē rē hekuramouwei naha, no patapī pē rē kuaanowei naha, tē pē rē amoa-mouwei naha, yanomami kutarenaha kuwē pēni tē pē rē taiwehei tē pē hiramopē.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Wāyāmotima thēxo, xapuriprotima thēxo, pata thēpē ka kuani naha thāāxo, amoamotima thēxo, ai yama thēpēā moyāni hiripu hēai wei thēpēāxo, einaha thēpēā kure ha hiya yama thēpēha usutupamarini yama-thēpē moyāni hiraamaī nohopē.

Ninam do Sul: Taa layowei yama hatha kuni huya pēku eli-hē miyawē hilawē ap kule, wayamowei hēm, xapolimowei hēm, heliwei hēm, pata pēku thā āp hēm ai theku thā taa mawē hēm.

Ninam do Norte: Ninam wahamatxawii kamayanori ha xeerekēnē irithai pik hiramawii watzamowii amowamowii i hiriwii ariro thawēnē.

Sanōma: Kōkamo wi, wasamo wi, sapulimo wi, ōkamo wi, amamo wi, pata tōpō kua noai ī tāhā ai sama tōpō mosai hinipōo wi ī naha tōpō kule ha hisa sama tōpō kōkapalōnō, sama tōpō mosai taōma pia salo.

URIHI ANĒ THĒPĚĂ POUWI

SABERES DA FLORESTA YANOMAMI

A série **Urihi anĕ thĕpĕă pouwi - Saberes da Floresta Yanomami**, fruto da parceria entre a Hutukara e o ISA, tem por objetivo valorizar e fortalecer os saberes e as línguas yanomami. Divulga estudos de pesquisadores yanomami sobre diversas áreas do conhecimento, tradicional ou não.

XAPIRI THĒĂ ONI | PALAVRAS ESCRITAS SOBRE XAMĂS YANOMAMI

Organização: Morzaniel Iramari Yanomami e Ana Maria A. Machado
Edição: HAY/ISA - 2014

HWĒRIMAMOTIMA THĒ PĚ Ă ONI - MANUAL DOS REMÉDIOS TRADICIONAIS YANOMAMI

Organização: Morzaniel Iramari Yanomami, Ehuana Yanomami, Bruce Albert, William Milliken e Vicente Coelho.
Edição: HAY/ISA - 2015

SALAKA PŌ - PEIXES, CRUSTÁCEOS E MOLUSCOS

Organização: Moreno Saraiva Martins, Carlos Sanuma, Joana Autuori, Lukas Raimundo Sanuma, Marinaldo Sanuma, Oscar Ipoko Sanuma, Resende Maxiba Apiamô.
Edição: HAY/ISA - 2016

ANA AMOPŌ - COGUMELOS

Organização: Oscar Ipoko Sanuma, Keisuke Tokimoto, Carlos Sanuma, Joana Autuori (ISA/ USP), Lukas Raimundo Sanuma, Marinaldo Sanuma, Moreno Saraiva Martins (ISA), Nelson Menolli Jr., Noemia Kazue Ishikawa, Resende Maxiba Apiamô.
Edição: HAY/ISA - 2016

GARIMPO ILEGAL NOS TERRITÓRIOS YANOMAMI E YE'KWANA (BRASIL-VENEZUELA) - 2017

Organização: Estêvão Benfca Senra, Maria Lucrecia Hernandez, José Becerra Ruiz
Edição: Instituto Sociambiental - 2017

TERRITÓRIOS E COMUNIDADES YANOMAMI (BRASIL - VENEZUELA) - 2014

Organização: SENRA, Estêvão Benfca, TILLET, A.; RUIZ, J. B.; MARTINS, M. S.; ALVES, R.

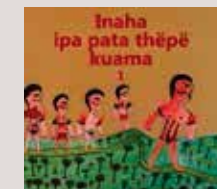
Edição: Instituto Sociambiental - 2014

YURIPĚ SIKI - PEIXES DO RIO CATRIMANI

Organização: Kass ua Adnaldo Yanomami, Mozarildo Yanomami, Mary Agnes Njeri Mwangi, Ana Maria A. Machado, Helder Perri Ferreira, Corrado Dalmonego

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/ Fino traço - 2017

INAHA IPA PATA THĒPĚ KUAMA 1

Organização: Alfredo Himotona Yanomama, Helder Perri Ferreira, Genivaldo Krepuna Yanomama, Marconi Kariuna Yanomama, Ana Maria A. Machado

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/ Fino traço - 2017

ORUPĚ THĒĂ

Organização: Kass ua Adnaldo Yanomami, Mozarildo Yanomami, Mary Agnes Njeri Mwangi, Ana Maria A. Machado, Helder Perri Ferreira, Corrado Dalmonego

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/ Fino traço - 2017

YIPIMUWI THĒĂ ONI | PALAVRAS ESCRITAS SOBRE MENSTRUACĂO

Organização: Ehuana Yaira Yanomami, Ana Maria A. Machado

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/ Fino traço - 2017

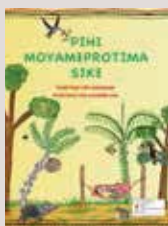
**Tã SAÕKA WI Ì Tã WAHETA -
ALFABETIZAÇÃO SANÕMA**
**LIVRO 1: Tã KATEHAMÕ LOTETEI Ì Tã -
VOGAIS e LIVRO 2: Tã KATEHAMÕ
UTITII Ì Tã - CONSOANTES**

Organização: Resende Maxiba Apiamõ,
Marinaldo Sanumá, Lukas Raimundo
Sanumá, Sandro Sanumá, Moreno
Saraiva Martins, Joana Autuori
Edição: HAY/ FaE- UFMG/ SIEY/
Fino Traço - 2017

**ÕNIMATIMA YANOMAE YAMA
THÊPÊ PIHI MOYAMMAIWI SIKI**
**ALFABETIZAÇÃO YANOMAE -
VOGAIS E CONSOANTES**

Organização: Kasua Adnaldo
Yanomami, Mozarildo Yanomami, Mary
Agnes Njeri Mwangi, Corrado Dalmonego
Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2018

PIHI MOYAMPROTIMA SIKI
**ALFABETIZAÇÃO YANOMAMA -
VOGAIS E CONSOANTES**

Organização: Marconi Kariuna
Yanomama, Alfredo Himotona
Yanomama, Genivaldo Krepuna
Yanomama, Ana Maria A. Machado,
Helder Perri Ferreira
Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2018

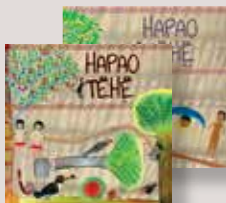
INAHA IPA PATA THÊPÊ KUAMA - 2 e 3

Organização: Alfredo Himotona
Yanomama, Helder Perri Ferreira,
Genivaldo Krepuna Yanomama, Marconi
Kariuna Yanomama, Ana Maria A. Machado
Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2018

HAPAO TÊHÊ - 1 e 2

Organização: Kasua Adnaldo
Yanomami, Mozarildo Yanomami, Mary
Agnes Njeri Mwangi, Corrado Dalmonego
Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2018

Fonte: Cambria. 1500 exemplares impressos
em off-set na Gráfica Pancrom em abril de 2019.
Capa em papel Cartão Supremo Duo Design 250 g/m²
e miolo em papel Couchê Fosco 115 g/m².